

ТЕМА 3. МЕРКАНТИЛІЗМ, ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ ТА СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ (XVI– XVIII СТ.)

3.1. Меркантилізм

Меркантилізм (італ. – "купець, торговець") – напрям економічної думки, послідовники якого вбачали джерело багатства у зовнішній торгівлі, за рахунок досягнення активного торгового балансу (перевищення експорту над імпортом товарів).

Політика меркантилізму полягала: в заохоченні розвитку промисловості (з метою збільшення виробництва товарів для експорту), особливо мануфактурної, активного протекціонізму, в підтримці експансії торгового капіталу, зокрема в заохоченні створення монопольних торгових компаній; у розвитку мореплавства і флоту, в захопленні колоній; у різкому підвищенні оподаткування для фінансування цих заходів.

Концепція меркантилізму відображала інтереси великих торгових монополій.

Для раннього меркантилізму (монетаризму) характерні такі ознаки:

- всебічне обмеження імпорту товарів;
- вивезення золота і срібла з країни караються смертною карою;
- встановлення високих цін на товари, що експортуються;
- біметалізм (фіксоване співвідношення між золотими і срібними монетами).

Провідною в ранньому меркантилізмі була теорія грошового балансу, що обґрунтовувала політику, спрямовану на збільшення грошового багатства, часто законодавчим шляхом. З метою утримання грошей у країні заборонялося їх вивезення за кордон, всі грошові суми, виручені від продажу, іноземці були зобов'язані витратити на купівлю місцевих виробів.

Характерні риси пізнього меркантилізму:

- зняття жорстких обмежень щодо імпорту товарів і вивезення грошей;

- домінування ідеї "активного торгового балансу";
- протекціонізм економічної політики держави;
- визнання визначальною функцією грошей функції засобу обігу;
- застосування системи монометалізму.

Для пізнього меркантилізму характерна система активного торгового балансу, який забезпечується шляхом вивезення готових виробів своєї країни і за допомогою посередницької торгівлі, в зв'язку з чим дозволяється вивезення грошей за кордон. При цьому висувався принцип: купувати дешевше в одній країні й продавати дорожче в іншій.

Прогресивність меркантилізму полягає, головним чином, в орієнтації на розвиток капіталістичної мануфактури. Обмеженість меркантилізму полягає в тому, що сферою дослідження переважно ставала лише сфера торгівлі.

Ранні меркантилісти ототожнювали багатство із золотом і сріблом, пізні під багатством розуміли надлишок продуктів, який залишався після задоволення потреб країни, але який мав на зовнішньому ринку перетворитися в гроші. У зв'язку з обмеженим обігом грошей їхню функцію ранні меркантилісти зводили лише до засобу нагромадження, а пізні меркантилісти бачили в грошах також засіб обігу разом із тим, відстоюючи посередницьку торгівлю, пізні меркантилісти по суті трактували гроші як капітал.

Меркантилісти найбільш повно сформулювали металістичну теорію грошей – вчення про повноцінні металеві гроші як багатство нації. Стійка металева валюта, на їхню думку, становила одну з необхідних умов економічного розвитку суспільства.

Отже, меркантилізм – це теорія і ідеологія епохи першопочаткового накопичення капіталу XV–XVIII ст.

А) Найвідоміші послідовники меркантилізму Англії.

Уільям Стаффорд (1554–1612). Головна праця – "Короткий виклад деяких звичайних скарг різних наших співвітчизників" – була написана з позицій захисту активного державного регулювання грошового обігу. На думку автора, фальсифікація грошей і їх відтік за кордон спричиняють зростання цін і погіршують матеріальний стан народу. Розв'язання економічних

проблем він вбачав у забороні вивезення золота і срібла, в регламентації торгівлі з метою обмеження імпорту. У. Стаффорд правильно розумів зв'язок між вартістю грошей і вартістю товарів. Саме в появі неповноцінної монети, у свідомому псуванні її королями він убачає причину подорожчання товарів. Вчений доводить шкідливість вивезення монети за кордон, бо від того зростають ціни і погіршується становище народу. Він наполягав на необхідності державної підтримки вітчизняної торгівлі через заборону ввезення предметів розкошів, регламентацію торгівлі, обмеження вивезення монети, розширення виробництва сукна тощо.

Томас Ман (1571–1641). Запропонував політику протекціонізму, або політику захисту національного ринку. «Роздуми про торгівлю Англії з Ост-Індією» (1621), «Скарб Англії у зовнішній торгівлі або баланс зовнішньої торгівлі» (1664) заперечує монетаризм і обґрунтовує теорію торгового балансу. Т. Ман висловлюється проти заборони вивезення грошей, тому що, на його думку, гроші стають багатством, тільки перебуваючи в обороті. Отже, єдиним розумним засобом збільшення кількості грошей у країні є сприятливий торговий баланс. Вчений заперечував будь-які заходи, що гальмують експортну торгівлю, був прихильником низьких цін, що полегшуватимуть конкуренцію на зовнішньому ринку. Т. Ман дуже чітко розрізнив поняття грошей, багатства й дорогоцінних металів. Був прихильником розвитку вітчизняної промисловості і, так само як У. Стаффорд, вимагав заміни експорту сировини експортом готових виробів. Досить суттєвим також він вважав розвиток транзитної торгівлі, оскільки вона теж є джерелом збагачення. Особливо важливим з цього погляду є мореплавання і необхідність доставки англійських експортних товарів у місце призначення тільки на англійських суднах.

Меркантилістські погляди розвивав і Самуїл Фортрей (1622–1681). Автор праці «Вигода та добробут Англії, що полягає у збільшенні запасів та розширенні торгівлі цього Королівства» для стимулювання розвитку промисловості пропонував встановлення на іноземні товари високого мита, унаслідок чого ціни на товари, що завозяться в Англію, мали б зростати, а це, у свою чергу, сприяло б збуту товарів вітчизняного виробництва.

Коли меркантилізм як політика вичерпав себе, на його захист виступив видатний економіст Джеймс Стюарт (1712–1781), який спробував оновити й розвинути далі меркантилістську концепцію у XVIII ст.

Б) У Франції принципи меркантилізму підтримували видатні дослідники:

Ж.Б. Кольбер (1619–1683) – генеральний контролер (міністр) фінансів Франції, економічна політика якого була спрямована на піднесення промисловості, внаслідок чого інтереси сільського господарства залишалися на другому плані. Ж.Б. Кольбер домагався збільшення державних прибутків насамперед за рахунок активного торгового балансу: шляхом створення мануфактур, заохочення промисловості, збільшення вивезення промислових виробів і ввезення сировини, скорочення ввезення готових виробів іноземного виробництва. Він уважав, що могутність держави визначається кількістю грошей, які є в її розпорядженні, а їх може дати тільки торгівля. Завдяки політиці Ж.Б. Кольбера у Франції створювалась могутня мережа мануфактур у промисловості, але одночасно стримувалось становлення фермерства, що згодом призвело до звуження внутрішнього ринку Франції. Вплив Ж.Б. Кольбера на економічне життя був настільки значним, що французький меркантилізм навіть стали називати кольбертизмом.

Найвідомішим представником теоретичної школи меркантилізму у Франції був Антуан Монкретьєн де Ваттевіль (1575–1621). 1615 р. він опублікував працю «Закони суспільного господарства» («Трактат з політичної економії»), яку присвятив королю і королеві-матері. Саме в цьому творі було вперше вжито термін «політична економія», що згодом став назвою цілої науки. Економічні погляди А. Монкретьєна перебували на межі раннього та пізнього меркантилізму, що цілком відповідало економічному й політичному стану Франції того періоду.

Релігійні війни з альбігойцями спустошили південнофранцузькі міста, а гугенотська міжусобиця розладнала всю економічну систему. На той час Англія вже значно випереджала Францію в економічному розвитку. А. Монкретьєн спробував розробити економічні заходи, запровадження яких

дало б змогу «оживити» народне господарство Франції. На підставі англійського досвіду, вчений досить детально розглянув проблеми розвитку мануфактур, питання торгівлі, мореплавства, професійного навчання тощо. Обстоюючи інтереси Франції, А. Монкретьєн засуджував французьку політику забезпечення свободи торгівлі купцям з інших країн. При цьому він досить своєрідно трактує меркантильну теорію прибутку, перетворюючи її на зброю проти іноземних купців.

У торгівлі, на його думку, виграш одного завжди є втратою для іншого. Але в процесі внутрішньої торгівлі виграють і програють окремі учасники обороту, країна в цілому нічого не втрачає і не придбає. У зовнішній торгівлі іноземні купці є свого роду «насосом» і, отримуючи прибуток, вони викачують багатство країни, з якою торгують.

А. Монкретьєн розрізняв поняття «гроші» і «багатство», вважаючи, що золото створює лише передумови для багатства і добробуту країни, але само по собі ще не робить її багатою. Він відрізнявся від інших меркантилістів і тим, що розумів потреби бідних верств населення, особливо селянства, до якого він ставиться з великим співчуттям, і вважав, що держава має турбуватися про нього.

В) Італійський меркантилізм.

Для практичного запровадження політики меркантилізму в Італії не було належних умов. Величезна політична роздробленість Італії призводила до її неминучого економічного занепаду. Натомість нагромаджені торгівлею у XVI ст. капітали посилено перетворювалися на позичкові, розвивалася діяльність банків. Саме ці обставини визначили інтереси перших італійських меркантилістів, які особливу увагу приділяли питанням грошового обігу і кредиту.

Серед представників італійського меркантилізму слід назвати Гаспара Скаруффі (1519–1584), Бернардо Даванцаті (1529–1606), А. Серра (XVI–XVII ст.), Антоніо Дженовезі (1712–1769). Так, професійний банкір Г. Скаруффі запропонував фантастичний, як на ті часи, проект скликання загальноєвропейської конференції для налагодження грошового обігу в міжнародному масштабі. Цей проект підтримав і розробив далі флорентійський банкір-економіст Б. Даванцаті.

Він був прихильником біметалізму, засуджував хаос у грошовому обігу, пропонував повернутись до вільного карбування монети та обігу золотих і срібних злитків. З теоретиків більш зрілого меркантилізму варто назвати А. Серра, який заперечував концепцію монетаризму і дотримувався теорії «торгового балансу». Він засуджував заборону вивезення грошей і регламентацію їхнього обігу, втручання держави в економічне життя.

Ідеї меркантилізму у тій чи іншій формі позначалися на формуванні й розвитку економічної політики Іспанії, Німеччини, Австрії та інших країн Західної та Східної Європи.

Г) Розвиток ідеї меркантилізму в Росії та в Україні.

У Росії ідеї меркантилізму почали поширюватися значно пізніше, ніж у країнах Західної Європи, що було зумовлено специфікою історичного та економічного розвитку російської держави. На відміну від країн Західної Європи, де важливу роль у переході до капіталізму відігравала зовнішня торгівля, у Росії остання майже виключно була в руках іноземних купців, тому й не мала великого значення для розвитку економіки. До того ж Росія не мала власного торговельного флоту, була відрізана від берегів Балтійського й Чорного морів. Своєрідність меркантилізму полягала в тому, що в Росії не було чистого монетаризму, його елементи перемішувалися з більш зрілими принципами «торгового балансу». З одного боку, як і на Заході, меркантилізм у Росії відображував переважно інтереси купецтва, а з іншого – російський меркантилізм був принципово відмінним від західноєвропейського. Якщо представники останнього джерелом багатства вважали зовнішню торгівлю, то в центрі уваги російських меркантилістів був розвиток продуктивних сил країни. Російські вчені, у працях яких були помітні певні ідеї меркантилізму, висували широку програму розвитку мануфактурної промисловості. Вони не ототожнювали багатство з грошима і благородними металами. Хоча російські меркантилісти і вважали необхідним розвиток зовнішньої торгівлі, у центрі їхньої уваги був розвиток вітчизняного виробництва, розширення внутрішньої торгівлі. За своїм змістом російський меркантилізм відрізнявся від західноєвропейського й тим, що зачіпав ще й аграрне питання.

Проблеми колоніалізму в ньому не посіли того місця, яке їм належало в західноєвропейському меркантилізмі. Проте економічну роль держави російські вчені-економісти трактували значно ширше, хоча водночас у Росії досить сильно виявлялася дворянська обмеженість практичного меркантилізму.

З-поміж ідеологів меркантилізму в Росії можна назвати А.Л. Ордін-Нащокіна (1605–1680), І. Посошкова (1652–1726), а практичним відображенням цих ідей були економічні реформи Петра I.

Певні риси меркантилізму були властиві й українській соціально-економічній думці кінця XVII – початку XVIII ст. Уже економічна політика Богдана Хмельницького (XVII ст.) свідчить про наявність у ній елементів меркантилізму. Вона базувалась на засаді активного втручання державної влади в господарське життя, заохочення вивезення товарів і обмеження ввезення коштовностей, установа захисного мита, пільг для місцевих підприємців і купців. Велике значення мали економічні зв'язки з іншими країнами, довгострокові торговельні угоди. Така політика об'єктивно сприяла пожвавленню економічного життя країни, розвитку товарно-грошових відносин, процесу первісного нагромадження капіталу.

Одним із найпослідовніших прихильників реформ Петра I в галузі економіки, освіти, державного управління став Феофан Прокопович (1681–1736) – історик, філософ, письменник, політичний діяч, професор Київської академії, а згодом її ректор. Економічна думка України (як і Росії) тієї доби відрізнялася від західноєвропейських меркантилістських концепцій широтою й оригінальністю підходу до розв'язання багатьох питань, зокрема, суті багатства та його джерел, ролі промисловості в економіці країни тощо.

Дослідивши економічну основу меркантилізму та механізм реалізації його ідей у політиці окремих країн, можна зробити висновок, що в цілому меркантилізм мав історично прогресивний характер. Практична спрямованість меркантилістської системи у сфері торгових чи позичкових операцій і грошового обігу та її вплив на наступні етапи еволюції економічної науки очевидні. Теорія «торгового

балансу» пропонувала достатньо ефективне розв'язання економічних проблем періоду первісного нагромадження капіталу та мануфактурного капіталізму. Активне сальдо «торгового балансу» справді було важливим джерелом збагачення буржуазії, до того ж постійним і надійним, не пов'язаним із випадковостями політичного життя та адміністративної діяльності. У найрозвинутіших країнах тієї доби, передусім в Англії і Франції, особливості реалізації ідей меркантилізму протягом XVI–XVIII ст. визначили, по суті, головні причини своєрідності їхнього економічного розвитку аж до XX ст.

3.2. Господарство країн Європи та формування інститутів ринкової економіки

Соціально-економічні передумови і наслідки *Нідерландської революції (1566–1609 рр.)*

У першій половині XVI ст. господарство Нідерландів досягло високого рівня розвитку. У північних провінціях населення займалося хліборобством, розведенням худоби. Більшість селян були вільними. Питома вага феодалного землеволодіння становила лише 20–25%. Створювалися фермерські господарства, райони «торговельного землеробства», що спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Успішно розвивалося рибальство, а нідерландська риба мала великий попит і збут у багатьох країнах.

Південні провінції крім хліборобства мали розвинуту промисловість мануфактурного типу. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів Середньовіччя і відзначалися високою досконалістю. Виробляли тут сукно, полотно, шовкові тканини. Значного розвитку досягла залізорудна промисловість. Сформувався національний ринок.

Успішно розвивалася торгівля Нідерландів з Італією, Францією, Англією й балтійськими країнами. Найголовнішим портовим містом був Антверпен. Сюди причалювало по кілька тисяч кораблів, іноземні фірми мали тут своїх представників, антверпенська біржа займала одне з перших місць у Європі.

Важливою передумовою Нідерландської революції і становлення нового типу суспільства була реформація, ідеї якої знайшли у Нідерландах добрий ґрунт. Саме вона розбудила дух індивідуалізму, раціоналізму і прагматизму в матеріально-практичній діяльності людей. Релігійно освячена установка на працю при категоричному протестантському осуді марнотратства, сприяла нагромадженню капіталу, а відтак і зміцненню почуття особистої свободи представників підприємницьких кіл.

Хід економічного розвитку Нідерландів гальмувала феодальна католицька Іспанія, яка в середині XVI ст. перетворила країну у свою провінцію. Жорстока інквізиція щодо населення протестантських північних провінцій Нідерландів, високі податки щодо купців, промисловців, обмеження у торгівлі та підприємництві призвели до масового невдоволення і врешті до революції, яка мала національно-визвольний характер.

Революція та визвольна війна перемогли тільки у північних провінціях, які 26 липня 1581 р. проголосили свою повну незалежність. Утворилася нова буржуазна держава — Голландія (Іспанія визнала її незалежність лише в 1609 р.).

Звільнення від іспанського феодального панування стало додатковим стимулом для економічного зростання Голландії. У середині XVII ст. голландські мануфактури (кораблебудівні, текстильні та ін.) були кращими у Європі. Успішно розвивалися парусні, канатні, паперові, цукрорафінадні, миловарні, скляні, пивоварні мануфактури. Більшість були централізованими. На них працювало до 100 робітників. Почала зростати кількість міського населення, питома вага якого у першій половині XVII ст. становила від 35 до 50%. Розвиток сільського господарства Голландії мав компромісний характер. Революція не знищила остаточно феодальну земельну власність, проте пріоритет в аграрному секторі отримала фермерська селянська власність, яка зміцнювалася за рахунок розподілу монастирських земель, осушування (польдерізації). Фермерство Голландії було орієнтоване на вирощування культур, що давали найбільший прибуток — льон, коноплі, тютюн, хміль, рослини-

фарбники. Ефективно розвивалося тваринництво. Голландський сир і масло продавалися по всій Європі.

Торгівля стала найбільш прибутковою сферою діяльності голландців і охоплювала весь світ. У 1602 р. створена Ост-Індійська компанія — приватна акціонерна спілка, значну кількість акцій якої контролювала держава. Вона володіла монопольним правом на торгівлю з країнами басейнів Тихого й Індійського океанів, могла від імені держави укладати торгові й мирні договори, мала армію і поліцію, військовий і торговий флот тощо.

У зовнішню торгівлю і морські перевезення вкладалися великі капітали. Голландія володіла найбільшим у Європі морським торговим флотом, на її долю припадало приблизно 75% загальної кількості кораблів європейських країн. Голландці, витіснивши португальців, створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіка до Японії. Вони з надзвичайною енергією закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. Великі прибутки давали работоргівля і піратство. Зовнішня торгівля та морські перевезення стали настільки вигідними, що Ост-Індійська компанія у 1606 р. виплатила своїм членам 67% дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 т золота.

У кінці XVI ст. найбільшим портовим містом Нідерландів стає Амстердам. Його кораблі перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика. Голландці зайняли панівне становище у торгівлі Португалії з Іспанією.

Розвиток торгівлі зумовив зростання ролі банківської справи та кредиту. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити поступали на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук в руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано Страхову палату. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-

кредитний центр, цьому сприяли низькі проценти (5%) на позичковий капітал.

На кінець XVII ст. Голландія, що базувала своє господарство на нестійкому фундаменті посередницької торгівлі, почала втрачати торгову першість на користь Англії, яка переважала її у промисловому розвитку. Внаслідок цього капітал Голландії все більше ставав лихварським, переміщався з торгівлі й мореплавства у банківську сферу.

Англійська революція 1640—1660 рр.: економічні причини і наслідки.

На початку XVI ст. Англія залишалася невеликою за кількістю населення державою. Переважна частина її мешканців проживала у сільській місцевості; в містах — 20% жителів країни. Більшість галузей промисловості у своєму розвитку поступалися континентальним країнам Європи, а англійський флот значно відставав від голландського.

Розвиток океанської торгівлі та перші морські перемоги створили сприятливі умови для господарського поступу Англії. Королева Єлизавета вела цілеспрямовану політику підтримки землеробства, заборонила заміну орних ґрунтів на пасовища, чого прагнули сільські землевласники.

Збільшилися площі орних земель. Протеговані королевою текстильні майстерні почали швидко розвиватися, збільшився вивіз англійського сукна, яке успішно конкурувало із фландрійським. В Англії знайшли притулок емігранти із Нідерландів, які втікали в результаті релігійних переслідувань. Королева здійснила реформу цехів, надавала великого значення якості ремісничих виробів, особливу увагу звертала на ремісничу молодь. Все це позитивно вплинуло на розвиток англійської промисловості.

Промислове піднесення спричинило незвичайний розвиток англійської торгівлі. Вже у 1553 р. в Лондоні виникла "Гільдія відважних купців" — товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна. Поступово торгові факторії було відкрито у Гамбурзі, Антверпені. Засновано Балтійську, Московську торгові компанії. Торговельна експансія Англії на півночі Європи підірвала монополію Ганзи і призвела до її занепаду.

Англійський торговий флот з'явився й на Середземному морі, внаслідок чого утворилися Левантійська, Турецька й Марокканська торгові компанії. Із Середземного моря англійці перекинулися на океани. Перші шляхи проклали тут моряки-пірати Дрейк, Кавендіш, Рейлі та інші. Волтер Рейлі заснував у 1584 р. північноамериканську колонію і назвав її Вірджинією. Упродовж XVI — XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами, Францією здобула значні території у Північній Америці, перетворивши їх у сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів.

Для майбутнього розвитку Англії велике значення мало створення Вест-Індської та Ост-Індської торгових компаній. Значні прибутки Англія отримувала від піратства та работоргівлі, у якій займала монопольне становище.

Важливу роль у господарському піднесенні Англії відіграв аграрний переворот — процес утворення в XVI—XVIII ст. великої земельної власності буржуазного типу за рахунок обезземелення селян. Поштовхом до нього стали піднесення суконного виробництва, продукція якого на початку XVII ст. становила майже 90% англійського експорту, посилення попиту на шерсть та її подорожчання (протягом XVI ст. ціна на шерсть в Англії зросла в три рази). Прагнучи отримати високі прибутки, англійські лендлорди (великі землевласники) почали перетворювати орні угіддя на великі пасовища для овець. Користуючись своїм правом власності на землю, вони виганяли селян із наділів, які ті займали на умовах оренди, нерідко руйнували їхні житла, зносили цілі поселення. Захоплені селянські землі обгороджували частоколами та ровами (цей процес отримав назву "огороджування") і, як правило, здавали в оренду фермерам, які організовували на них господарства капіталістичного типу з найманою робочою силою (передусім із числа розореного селянства).

Формуванню земельної власності буржуазного типу в значній мірі сприяла Реформація, в результаті якої в країні було закрито понад 3 тис. католицьких монастирів, їхні землі підлягали конфіскації на користь держави і продавались на комерційній основі дворянам. Монастирські приміщення часто використовувались для створення ткацьких мануфактур.

Розорені селяни, рядові монахи та інші категорії населення стали основним джерелом найманої робочої сили для масово створюваних мануфактур. Основним джерелом найманої робочої сили для них ставали розорені селяни, рядові монахи та інші категорії населення.

Для переходу від дрібнотоварного виробництва до великого були потрібні значні кошти. Процес так званого "первісного нагромадження капіталу" найбільш яскраво проявився в Англії. Його основними шляхами були: аграрний переворот та Реформація; система державного боргу, в результаті якої надзвичайно збагатилися ті лихварі, купці і підприємці, котрі позичали державі гроші під великі проценти; протекціоністська політика уряду щодо національної буржуазії; колоніальна система, піратство тощо.

У результаті змін, які відбулися в XVI — першій половині XVII ст., в Англії нові капіталістичні відносини проникли у всі галузі економіки. Сформувався клас нових власників – дворян-джентрі, підприємців, купців-торговельників, заможних фермерів, які володіли значними капіталами, але з ряду причин були позбавлені політичної влади. На середину XVII ст. в Англії загострилися релігійні суперечності. Саме вони й стали основним приводом для революції 1640 – 1660 рр.

Внаслідок революції було ліквідовано феодалну власність на землю. Нові класи та стани отримали доступ до державної влади. Було проголошено свободу промислового й торгового підприємництва, усунуто основні перепони для господарського піднесення.

Почав зростати обсяг багатогалузевого мануфактурного виробництва, яке стало панівним у промисловості Англії. Третина промислового населення була зайнята у сукновиробництві. Успішно розвивалися бавовняні, паперові, скляні, металургійні, кораблебудівні мануфактури. За темпами і масштабами англійська промисловість у кінці XVIII ст. зайняла перше місце в Європі.

У ході аграрного перевороту було ліквідовано дрібні селянські господарства, утверджувалась велика земельна власність лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів в агрокультурі та агротехніці; зросла

врожайність зернових культур. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20% урожаю. Вона стала країною класичного фермерського господарства.

У мануфактурний період торговельний капітал переважав над промисловим. Головними сферами вкладення капіталів у Великобританії залишалися зовнішня торгівля і морські перевезення. Велику роль в економічному зростанні Англії відіграв Навігаційний акт (1651 р.), згідно з яким зовнішньоторгові операції країни могли здійснюватися лише англійськими кораблями або кораблями тієї країни, звідки імпортувався товар. Цей закон підірвав посередницьку торгівлю і мореплавство найбільшого супротивника Англії – Голландію. Він сприяв розвитку англійського суднобудування і мореплавства. Англія обігнала за масштабами колоніальної і торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі. В 1694 р. був утворений Англійський банк, білети якого до 1797 р. обмінювалися на золото. Формувалися приватні лондонські банки. В 1807 р. їх було 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств.

На відміну від великих ярмарків, що збиралися кілька разів на рік, банки регулярно проводили клірингові розрахунки (залік взаємних вимог та зобов'язань). Сконцентровані у банках гроші перерозподілялися і використовувалися у промисловості, торгівлі.

Французька революція (1789–1794 рр.)

До середини XVIII ст. Франція була однією з наймогутніших держав світу. Такого становища вона досягла в значній мірі за рахунок високої культури французького народу. Важливою силою, що утримувала Францію на високому рівні, була монархія. Абсолютизм, створений зусиллями кардиналів Рішельє і Мазаріні та вивершений Людовіком XIV, «королем-сонцем», з'єднав в моноліт розрізнені провінції та різні соціальні верстви держави, сприяв розширенню її кордонів.

За рівнем промислового розвитку Франція нічим не поступалася Англії, проте тут переважало ремісниче

виробництво, а цеховий устрій активно підтримувався державою. У містах країни у XVI ст. проживало 15–17% населення. Кількість мануфактур була незначною і займалися вони в основному виробленням предметів розкоші: шовку, атласу, оксамиту, меблів, килимів, військових обладунків тощо. Франція займала провідне місце в Європі з виробництва полотна, яке виготовляли сільські жителі. Організаторами і власниками розсіяних текстильних мануфактур були, як правило, купці та лихварі. Політика протекціонізму (захист державою національної промисловості й сільського господарства за допомогою митної політики) та меркантилізму (політика, спрямована на нагромадження золота і срібла в країні шляхом обмеження вивозу їх та збільшення вивозу товарів) захищала вітчизняних товаровиробників від іноземних конкурентів.

Повільними темпами розвивалися аграрні відносини. У XVI – XVIII ст. у Франції зберігалось велике землеволодіння, яке, щоправда, втратило становий характер. Людина будь-якого статусу могла володіти і вільно розпоряджатися землею. Зберігалися рентні відносини, утверджувалися такі форми взаємовідносин як оренда та найм. Відносно невисокий економічний потенціал Франції, пасивність буржуазії зумовили відставання країни у колоніальній експансії та зовнішній торгівлі.

З половини XVIII ст. занепадає військова могутність Франції. Було втрачено ряд володінь у Європі, частину територій в Америці та Індії. Проте важливішими були ознаки внутрішнього занепаду держави. Король Людовік XV не відзначався талантами своїх попередників, був легковажний та безвідповідальний. Своєю марнотратністю він спустошив державну скарбницю. Лише у 1751 р. на утримання королівського двору, численні банкети, лови тощо було витрачено 60 млн ліврів, що становило четверту частину річного прибутку держави. Короля наслідувала французька аристократія та духовенство — привілейовані стани суспільства. Внаслідок цього зростав податковий тягар, який падав на плечі третього стану — селян, ремісників, купців, банкірів. Небачених розмірів досягнув державний борг. Все це, а також безперервні війни,

негативно вплинуло на економічне життя, компрометувало владу в очах суспільства.

У середині XVIII ст. Франція опинилася на межі економічного банкрутства. У цей же час загострюються соціальні суперечності. Велике невдоволення існуючими порядками став проявляти третій стан, домагаючись, за прикладом Англії, зрівняння у правах з привілейованими станами. Поступово це невдоволення вилилося у революцію (1789–1794 рр.).

Внаслідок революції в суспільстві відбулися радикальні зміни. Передусім вона суттєво вплинула на економічне життя країни. Було ліквідовано середньовічні порядки – феодальні привілеї, селянські повинності, інші особисті примуси селян, а також їхні борги феодалам. Підлягали знесенню: данина, чинші, феодальні суди, продаж урядових посад тощо. Було скасовано цеховий устрій та державну регламентацію промислового виробництва. Проголошувалася свобода торгівлі. Відмінено рабство у французьких колоніях 26 серпня 1789 року ухвалено Декларацію прав людини і громадянина. Власність оголошувалася священною і недоторканною. Докорінно змінювалася податкова політика – оподаткуванню підлягали всі громадяни. Церковне майно проголошено власністю держави. Під час революції було введено єдину систему мір і ваги (метр і кілограм), лівр замінено на франк, що ділився на 100 сантимів.

У ході та після революції почала успішно розвиватися промисловість, особливо сталеварна. Революційні війни, які вела Франція, сприяли розширенню виробництва зброї, селітри, пороху, шкіри, взуття, текстилю. Аграрне законодавство періоду революції сприяло перетворенню селян на дрібних власників індустріального суспільства.

У цілому Французька демократична революція 1789–1794 рр. мала великий вплив на подальший розвиток Європи і світу, стала переломним фактором у переході від традиційного аграрно-ремісничого суспільства до індустріального, прогресуючого.

Колонізація Північної Америки.

У XVI столітті розпочалася колонізація європейцями Північної Америки. В цьому досягла успіху насамперед Англія,

яка створила на Атлантичному узбережжі 13 колоній. Перед війною за незалежність в колоніях сформувалося ранньобуржуазне суспільство з пережитками європейського феодалізму і рабства. Проте Англія гальмувала розвиток колоній. Управляла ними англійська влада. Так, в англійському парламенті не було представників колоній, тому закони про колонії мало стосувалися місцевих жителів. Створювалися перешкоди для розвитку фермерського господарства. Кращі землі належали англійцям, підтримувалося дворянське землеволодіння. Англійський уряд прагнув затримати розвиток тих галузей, які створювали конкуренцію для англійської промисловості. Торгівля з іншими країнами дозволялася лише через англійських купців. Колонії були ринками збуту, джерелами сировини і грошових багатств для Англії. Це призвело до війни за незалежність, яка закінчилася перемогою.

США належить до молодих країн, яка утворилася, коли в Європі уже сформувалися капіталістичні відносини. Розвиток капіталізму в США мав низку особливостей, які суттєво відрізняли його від західноєвропейського варіанту. Капіталізм, що формувався в Північній Америці, називають переселенським, колоніальним, зміст якого полягає у перенесенні сюди, на землі, що колонізувались, форм організації господарства метрополії. Перші колонії в Північній Америці створили на початку XVII ст. переселенці з Англії, Голландії і Франції. Проте найбільш інтенсивно колонізацію здійснювала Англія, витіснивши спочатку Голландію, а в 60-ті роки XVIII ст. – Францію. До кінця XVIII ст. в Північній Америці за рівнем і характером економічного розвитку уже виділились три райони: Північний Схід, Південь і Центр¹⁷

Північний Схід характеризувався ремісництвом, торгівлею та мануфактурним виробництвом. Всім цим управляла англійська буржуазія. Південь характеризувався величезною площею родючої землі де іммігранти із середовища англійської аристократії започаткували організацію рабовласницького плантаційного господарства.

¹⁷ Юхименко П.І. Економічна історія Навчальний посібник / К.: Вікар, 2004.- 341 с

Центральний район мав великі колонії, де переважало фермерське сільське господарство. Земельні володіння англійської аристократії здавались у спадкову оренду невеликими ділянками за фіксовану ренту (квінт). Створення на вільних землях фермерських господарств послаблювала феодалізацію цього регіону.

Таким чином, в умовах колоніальної економіки розвиток капіталізму мав специфічні риси, найбільш яскравою з яких було широке використання примусової праці (білих рабів – сервентів і чорних рабів – негрів). Але соціально-економічна неоднорідність, асинхронність і неоднотипність історичного розвитку цих регіонів зумовили різні шляхи і часові межі становлення промислового капіталу.

Спостерігався перелив висококваліфікованих робітників з Європи до Нового світу. Там праця в колоніях Нового світу оплачувалась вище, ніж в Англії. З цим процесом у Англії в 1718 р. було введено обмеження на еміграцію, а в 1765 р. парламент заборонив їх виїзд. Було видано низку законодавчих актів, які зачіпали інтереси місцевої новонароджуваної буржуазії:

- 1650 р. – заборона для американських купців торгувати з європейцями;
- 1660 р. – введення англійської монополії на такі колоніальні товари, як цукор, тютюн, бавовна, індиго та ін., потім вона була розширена й охопила велику групу суднобудівних товарів, мідну руду, хутро, патоку;
- 1669 р. – заборона вивозити шерсть і шерстяні вироби з Північної Америки;
- 1750 р. – заборона у колоніях будувати доменні печі, прокатні стани, залізобобні й ковальські майстерні ("залізний" закон). Американський чавун дозволялось вивозити тільки до Англії. Заборонялось вичиняти хутро та ін.

Суперечності між колоніями і Англією загострювалися і призвели до війни, яка увійшла в історію як Війна за незалежність (1775–1783) її ще називають буржуазною революцією. Вона закінчилась перемогою колоністів. У 1776 р.

було проголошено нову незалежну державу – Сполучені Штати Америки. Декларація незалежності (1776) зробила недійсними укази англійського парламенту, які утискували свободу населення західних земель, розвиток промисловості, сфери обігу. У 1778 р. всі форти було відкрито для європейських купців, ліквідовано англійську монополію на торгівлю у Північній Америці. У зовнішній торгівлі проголошувалися принципи фритредерства, на основі яких пізніше було підписано договори з Францією, Пруссією, Швецією. В ході революції було конфісковано 30 тис. маєтків, що належали прихильникам англійців. Знищувалися феодальні форми землеволодіння, дворянські звання, спадкова оренда і т.

Відбулося ряд перетворень, а саме:

- освоєння нових земель;
- демократизація аграрного законодавства;
- активна колонізація західних земель;
- розвиток фермерських господарств на Заході;
- розширення товарних ринків і формуванню ринку капіталів.

Створення фермерських господарств які спеціалізувались на молочному тваринництві, садівництві, сприяло на Заході розширенню товарних ринків і формуванню ринку капіталів. Збільшення розвитку сільського господарства забезпечувало потребу промислових центрів у продовольстві. У середині XIX ст. такі штати, як Індіана, Іллінойс, Вісконсін, стали житницею країни.

3.3. Географічні відкриття та розвиток мануфактурного виробництва

Великі географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. сприяли створенню світової колоніальної системи найбільші колонії в Іспанії та Португалії; пізніше у світовий колонізаційний рух вступили Англія, Франція и Нідерланди, поступово перетворюючись у могутні колоніальні імперії. Нещадне пограбування колоніальних народів призвело до нагромадження величезних багатств у країнах Західної Європи.

В цей період в Європі з'явилися нові типи кораблів (каравели, баржі), зросла їхня вантажність (від 500 до 2 тис. т), поліпшилися мореплавні характеристики. Було сконструйовано барометр, гідрометр, вдосконалено компас. Був виданий географічний атлас. Поширювались подорожі. Географічні пошуки мали велике значення для європейської торгівлі, найголовнішу роль у якій відігравала Індія. Ця країна з найдавніших часів доставляла Європі спеції, ліки, слонову кістку, тканини.

Перші експедиції, що поклали початок Великим географічним відкриттям, споряджалися за рахунок держави.

Успішною була подорож 1497–1498 рр. португальця Васко да Гама, який відкрив морський шлях з Європи в Індію через Атлантичний океан.

Генуезець Христофор Колумб, підтриманий Іспанією, у 1492 р. вирушив на захід через Атлантичний океан і відкрив Америку. Пізніше він здійснив ще три експедиції до Америки в 1493–1496, 1498–1500, 1502–1504 рр.

Першу навколосвітню подорож здійснила експедиція Магеллана в 1519–1521 рр.

Великі географічні відкриття мали важливе значення для господарства Західної Європи. Так, виникли економічні зв'язки між найвіддаленішими землями і народами різної матеріальної культури. Торгові шляхи перемістилися з Середземномор'я на океан. Зовнішня торгівля у XVI–XVIII ст. стала світовою. З американського континенту в Європу були завезені кукурудза, картопля, тютюн, какао, ваніль, індики. Європа віддячилася Новому Світові збіжжям, овочами і фруктами, різного роду тваринами. Почалося формування світового ринку, складної макро-цивілізаційної системи, основою якої були новоєвропейська цивілізація, і в яку поступово втягувалася Америка, Східна Європа з підвладними Росії просторами Євразії та африканський континент.

Небачений приплив до Європи благородних металів зумовив так звану революцію цін. Вона почалася насамперед в Іспанії, яка отримувала значну частку колоніального золота і срібла. Зросли ціни на товари в Іспанії, Португалії у 4 рази, а на хліб – навіть у 5 разів, у Франції – у 2,3, а в Англії – у 2,5. Одночасно

почалося здешевлення дорогоцінних металів. Внаслідок революції цін найбільше збагатилися купці, що займалися посередницькою торгівлею, збільшилися прибутки промисловців. Прискорився перехід до мануфактурного виробництва.

Розклад феодального господарства був пов'язаний з такими процесами, як:

- розвиток товарного господарства;
- посилення майнової та соціальної диференціації;
- формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення;
- перетворення феодальної земельної власності на об'єкт купівлі-продажу;
- використання найманої робочої сили тощо.

Значну роль у занепаді феодального господарства та становленні індустріального суспільства відіграло мануфактурне виробництво. Оскільки від ролі мануфактури в економічній структурі країн залежав розвиток їх у цілому, господарство XVI–XVIII ст. можна охарактеризувати як мануфактурне.

Мануфактура – підприємство, засноване на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, що історично передувала великому машинному виробництву. Існували два типи мануфактур:

розсіяна (децентралізована) – розвивалася в основному в XVI – першій половині XVII ст., ґрунтувалася на сільських промислах і дрібному ремеслі. Робітники при даному типі виробництва, не зважаючи на їхню просторову відособленість, були пов'язані поділом праці: одні робили з сировини напівфабрикат, інші доводили його до необхідної кондиції

2) централізована – характеризувалася територіальною єдністю виробництва і утвердилася в другій половині XVII ст.

Мануфактури виникали в тих галузях, де рівень спеціалізації та технічного розвитку створював умов для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI ст. були в сукняному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні. Одночасно в промисловості зберігалася ремесло і дрібне товарне виробництво.

Передумови індустріалізації сільського господарства формувалися у трьох основних напрямках:

- створення буржуазних форм земельної власності,
- перетворення феодальної ренти на капіталістичну,
- зростання товарності.

Відбулися значні зрушення у сфері торгівлі, обігу та розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, поглиблювався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський та світовий ринки товарів і грошей. З'явилися монопольні торгові компанії, вдосконалилися товарні біржі. Панівну роль відігравали Голландія і Англія. Європейські феодальні країни практично були вилучені зі світового ринку і перетворилися на країн-продавців продукції своїх аграризованих економік.

Значну роль у процесі генези індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах, Англії, Північній Америці, Франції.

3.4. Господарство України в XVI - XVIII ст.

На початку XVI ст. господарство України розвивалося в умовах недержавності. В 1569 р. між Великим князівством Литовським і Польським королівством було укладено Люблінську унію про створення єдиної держави – Речі Посполитої.

У XVI та XVII ст. спостерігалось зростання великого феодального землеволодіння. Перерозподіл земель здійснювався переважно в сторону магнатів, спостерігалось зменшення землеволодіння середньої та дрібної шляхти. Фільварково-панщинне господарство почало зміцнюватися. Таке швидке зростання фільварка пов'язане перш за все із прийняттям закону «Устава на волоки» у 1557 р. за яким відбувся перерозподіл земель у великокнязівських маєтках у Литві., Західній Білорусії на Волині.

З середини XVI ст. почало відбуватися формування козацького землеволодіння. Земельні наділи були зосереджені у верхівки, а саме у королів, шляхти, церкви.

Захоплювалися магнатами шляхетські маєтки, залишаючись без землі вони були вимушені найматися на службу до магнатів та отримували невеликі володіння за умови виконання різних обов'язків, в основному військової служби. Завдяки реформі було зміцнено феодальну власність на землю, тобто вся земля повинна мати господаря. Але вона все більше завдала удару селянській общині і призвела до покріпачення селян.

На Північній Буковині у Закарпатті також зростала велика феодальна власність. У Слобожанщині царський уряд здійснював політику так званих заказаних городів, згідно з якою російським феодалам заборонялося купувати землі у південних повітах країни. Це сприяло зростанню землеволодіння служилих українських людей.

Зростали церковні землеволодіння. Вони багатіли за рахунок захоплення селянських земель, підписувань, дарувань місцевих воєвод, магнатів і шляхти. Великокнязівський уряд надавав землі монастирям.

Змінилася і структура феодального землеволодіння від «всякі пожитки» (при козаках) до хутору. Хутір часто перетворювався на велике землеволодіння. Заможні козаки, крім землеробства і тваринництва, займалися ще різними сільськогосподарськими промислами, зокрема будували млини, заготовляли мед, курили горілку, торгували продуктами. Було впроваджено локаційні грамоти за рахунок яких селяни мали змогу вільно розпоряджатися землею, могли її продавати, закладати, дарувати.

Із розвитком внутрішнього і зовнішнього ринків, зростанням у Західній Європі попиту на продукцію сільського господарства відбулося знеземлювання селян та їх остаточне закріпачення. Обмежували права селян на землю фільварки.

Посилення феодального гніту на права селян, прагнення покріпачити все населення України зумовили зростання чисельності козацтва і посилення національно-визвольної боротьби українського народу.

В другій половині XVI ст. на Нижньому Подніпров'ї виникла Запорізька Січ – центр українського козацтва, що став осередком боротьби за визволення України від феодального і

національного гноблення. Запорізьке козацтво створило свою соціально-політичну і військову організацію.

В XVI – першій половині XVII ст. розвиток продуктивних сил спричинив поглиблення процесу суспільного розподілу праці – подальшого відокремлення ремесла від сільського господарства, дальший розвиток ремесла.

Значного розвитку на Запоріжжі набули ремесло і промисли. На Січі та в зимівниках працювали різні майстри, в тому числі з виробництва холодної зброї, куль, ядер. Славилися своєю майстерністю кораблебудівники. На Дніпрі розміщувалися корабельні верфі, де будувалися річковий і морський флоти. Серед промислів важливу роль в економіці відігравали рибальство, видобуток солі, мисливство, бджільництво. Значного розвитку набувала внутрішня і зовнішня торгівля. На Січ завозили предмети найпершої необхідності: хліб, тютюн, горілку, порох та інші бойові припаси, тканини, готовий одяг тощо. Вивозили сіль, рибу, хутра, худобу. Важливою складовою господарського життя Запорізької Січі були її фінансові ресурси. Вони формувалися з комбінації податків, які стягувалися через ціни на товари, а також з доходів від промислів, мита за перевезення та транзитну торгівлю, натуральних і особистих повинностей, оренди, регалій, судових штрафів. Запорізька Січ не мала власної банківської і грошової систем. В обігу перебували гроші різних країн. Серед старшини і заможних козаків було чимало лихварів.

В першій половині XVI ст. розпочинається початок мануфактурного виробництва. Мануфактури – це відносно великі підприємства, на яких частково застосовувалася механізована праця, хоч ручна праця все ж домінувала. На них використовувалася наймана праця. Мануфактурне виробництво в основному мало товарний характер. З виникненням мануфактур укріплювалося виробництво.

У першій половині XVI ст. в Україні почали виробляти папір. Папірні були в основному власністю поміщиків, монастирів і козацької старшини. У 16 ст. здобутки в паперовій промисловості відкрили добу книгодрукування, яке також здійснювалося у друкарнях мануфактурного типу. У

Слобідській та Лівобережній Україні розвивалося селітряне виробництво.

Наприкінці 18 ст. в Україні було майже 40 централізованих мануфактур, тому 18 ст. вважається періодом розквіту мануфактурного виробництва.

З розвитком товарного виробництва в Україні розвивалася торгівля, збільшилась кількість торгів, базарів, ярмарків. Розвивалася постійна і аукціонна торгівля. Розвиток торгівля, в свою чергу, сприяв процесу формування грошової системи, значні зміни відбулися і в фінансово-податковій системі.